

КАЛИНА Т.Є., доктор економічних наук, доцент,
КОНСТАНТИНОВА О.В., здобувач,
АРЗУМАНЯН Т.Ю., кандидат сільськогосподарських наук, доцент,
Одеська державна академія будівництва та архітектури

РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЯХ

Калина Т.Є., Константинова О.В., Арзуманян Т.Ю. Розвиток туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях.

У статті досліджена проблематика використання природоохоронних територій та аспекти розвитку на них туристично-рекреаційної діяльності. Проаналізовано поняття і категорії природоохоронних територій згідно міжнародної класифікації та основних виконуваних ними функцій. Визначено місце природоохоронних територій в системі рекреаційного природокористування та напрями реалізації рекреаційної функції. Обґрунтовано, що пріоритетним напрямом здійснення туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях є екологічний туризм. Дано аналіз існуючих трактовок і визначень екологічного туризму. Проведена оцінка сучасного стану функціонування екологічного туризму в Україні та перспективні шляхи його розвитку.

Ключові слова: рекреаційне природокористування, природоохоронні території, туристично-рекреаційна діяльність, екологічний туризм.

Постановка проблеми у загальному вигляді. На сучасному етапі у багатьох країнах туристично-рекреаційна діяльність стає одним із ключових напрямків розвитку національної економіки, а для окремих регіонів є імпульсом стійкого соціально-економічного зростання. В Україні рекреаційна галузь є пріоритетним напрямом соціально-економічного розвитку та галуззю національного господарства, яка динамічно розвивається. Вагомим сегментом рекреаційної діяльності є залучення в рекреаційний обіг природоохоронних територій (ПОТ), основною функцією яких є збереження і консервація природних ландшафтів. Разом з тим, природні ресурси в межах природоохоронних території є рекреаційно привабливими і рекреаційна діяльність на них може мати значний соціальний та економічний ефект.

Сучасні наукові погляди і нормативно-правова документація дозволяє проводити туристично-рекреаційну діяльність на природоохоронних територіях за умов визначених обмежень залежно від статусу природоохоронних територій. Тому дослідження форм, методів і способів залучення природоохоронних територій в господарську діяльність з метою підвищення ефективності використання природних ресурсів та удосконалення територіальної

структури економіки регіону є на сучасному етапі актуальною задачею. Крім того, питання довготривалого сталого регіонального розвитку, які враховують як соціально-економічні так і еколого-економічні фактори особливо актуальні в регіонах, які мають багатий природно-рекреаційний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукову базу дослідження проблем розвитку туристично-рекреаційної діяльності, рекреаційного природокористування та залучення природоохоронних територій в рекреаційну діяльність присвячені роботи П.Г. Олдака, В.І. Азара, М.С. Мироненко, І.Т. Твердохлебова, В.С. Преображенського, Н.Ф. Реймерса, Л.М. Черчик, А.Ю. Якимчук, О.О. Бейдик, О.О. Любіцевої, Н.В. Зіновчук, І.О. Крюкової, В.П. Руденка та багатьох інших. Проте залишається невизначеним та дискусійним широке коло питань, що стосуються функціонування та розвитку туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях у ключових руслах концепції сталого розвитку.

Формулювання цілей статті. Метою даної публікації є аналіз місця та ролі природоохоронних територій для функціонування і розвитку туристично-рекреаційної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. При здійсненні господарської діяльності, яка пов'язана з природокористуванням і активним впливом на довкілля, необхідно вирішувати триєдину задачу: збереження (відновлення) природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки і сталий розвиток економіки регіону. Важливу роль при цьому відводиться природоохоронним територіям, які підтримують екологічну рівновагу, складають ядро природно-екологічного каркасу і в той же час становляться об'єктами господарської діяльності. Як правило, природоохоронні території, в різній мірі вилучені із господарської діяльності традиційно розглядаються в якості об'єктів, що перешкоджають економічному розвитку регіону. В той же час, ПОТ сприяють збереженню біорізноманіття і виконують свої функції в забезпеченні сталого розвитку як на глобальному так і на регіональному рівнях. На думку Н.Ф. Реймера природоохоронні території «... тільки по своїй формі виглядають як «пасивна» охорона природи. Насправді вони виступають, як регулятори екологічної рівноваги – найефективнішою формою природокористування. Природні охоронні території необхідно розглядати як

єдину систему, а вірніше, як регуляторну підсистему в загальній тканині еко-, агро і урбосистем» [9].

Природоохоронна територія – чітко визначена територія, що має відповідний правовий статус і призначена для досягнення довготривалого збереження природи, надання екосистемних послуг і пов'язаних історико-культурних цінностей [4]. Природоохоронні території є частиною світової системи охоронних територій. Деякі з них мають не лише національне, але і міжнародне значення. Згідно даних Міжнародного союзу охорони природи (МСОП, IUCN) у 2014 році у світі налічувалось 209429 охоронних об'єктів загальною площею близько 32,9 млн. км² (14 % території земної кулі і 3,41 % Світового океану). З 1962 року кількість природоохоронних територій зросла майже в 23 рази, а їх площа – в 13 раз (рис. 1).

Розподіл природоохоронних територій за окремими країнами світу і їх частка в земельному фонді визначаються багатьма факторами, серед яких домінуюче місце має географічне положення і природні умови, рівень соціально-економічного розвитку країни, особливості державної екологічної політики та ін.

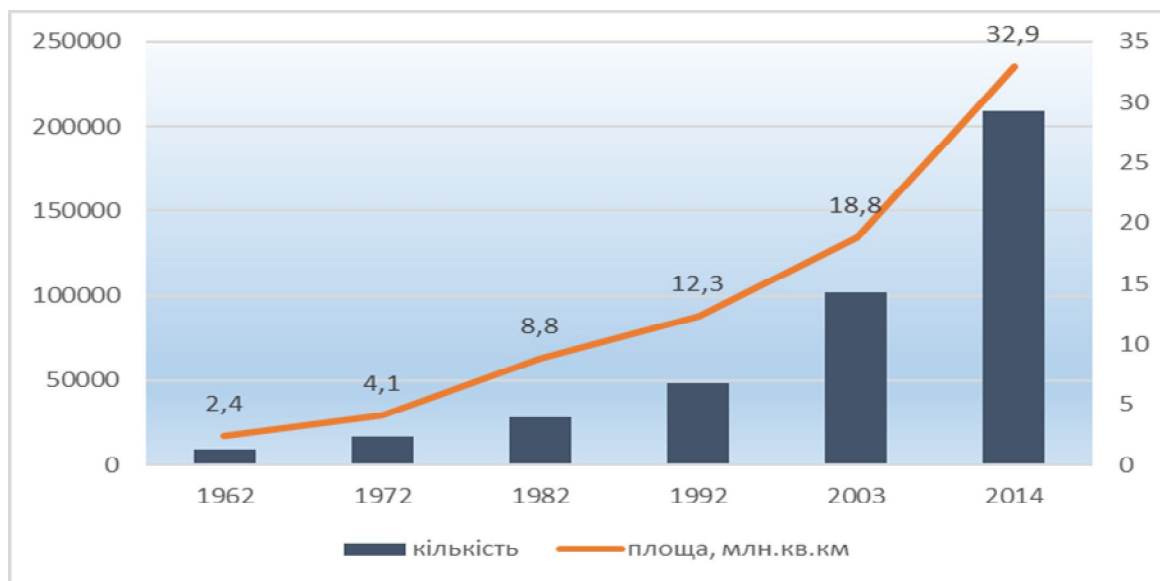


Рис. 1. Динаміка природоохоронних територій світу (за даними UNEP WCMC, 2014) [10]

У міжнародній класифікації МСОП, яка відрізняється від вітчизняної, на основі головних виконуваних природоохоронними територіями функцій і пріоритетів виділено шість основних категорій і дві підкатегорії ПТ:

IA – строго охоронний природний резерват (територія, яка охороняється для збереження екосистем та використовується головним чином в інтересах наукового вивчення);

IB – ділянки дикої природи (територія, яка охороняється з метою захисту дикої природи);

II – національні парки (територія, яка охороняється з метою збереження екосистем і забезпечення відпочинку населення);

III – пам'ятки природи (територія, яка охороняється головним чином з метою збереження окремих унікальних природних об'єктів);

IV – заказник (територія, яка охороняється з метою збереження об'єктів природи часто з навмисним втручанням в екосистему);

V – охоронні ландшафти і морські акваторії (території, що охороняються з метою збереження ландшафтів/морських акваторій і забезпечення рекреації; набули особливе значення в результаті взаємодії людини і природи);

VI – охоронні території сталого природокористування (території, які включають переважно незмінні природні системи, які охороняються з метою забезпечення довготривалого збереження і підтримання біорізноманіття при забезпеченні стійкого потоку товарів і послуг для місцевого населення) [3].

Тож, у світовій практиці функції природоохоронних територій виходять за межі виключно збереження біорізноманіття. Задачі різних категорій природоохоронних територій складаються з: збереження культурних і духовних цінностей (категорії 1A, 1B, III, V); екотуризму і рекреації (категорії II, V, VI, в меншій ступені 1B, IV); забезпеченні місцевого населення соціальними і економічними вигодами (категорії II, V, VI). Таким чином, ПОТ з однієї сторони є природними об'єктами, що мають набір визначених екологічних

характеристик, а з іншої – господарськими суб'єктами і їх діяльність обумовлюється не лише соціально-економічними, але й екологічними параметрами.

Міжнародний облік природоохоронних територій має специфічні особливості, що пояснюються наявністю міжнародних договорів, історичними особливостями, передумовами і умовами формування мережі природоохоронних територій в кожній країні, різноманітністю функціональних задач ПОТ, національними традиціями та рядом інших чинників. Відповідно, переважають три категорії: II – національні парки (25 %), VI – природоохоронні території з управлінням природними ресурсами (24 %) і IV – різного роду заказники (17%). Найбільший відсоток земель, повністю взятих під охорону (5-15 %), припадає на Північну Америку. За числом ПОТ з менш суворим режимом лідером є Європа. На сьогодні ПЗФ складають 8100 територій і об'єктів площею біля 6 % від території нашої держави. Серед них установи вищого рангу: 19 природних і 4 біосферних заповідники, 50 національних природних парків, а також заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища загальнодержавного та місцевого значення. Мережа заповідних територій країни є не тільки національним надбанням, але й невід'ємною частиною європейської і світової природоохоронної мережі. У той же час, площа природоохоронних територій на одного жителя складає всього 570 м², у порівнянні з 2220 м² - в Європі [3].

На V Конгресі парків (Дурбанський план дій, 2004) була сформульована нова парадигма розвитку ПОТ, основною позицією якої стало розширення суспільної підтримки ПОТ і взаємодія мережі природоохоронних територій з національною і регіональною економікою та місцевим населенням. В контексті задач розвитку туризму вказана зміна системи «управління ПОТ переважно для відвідувачів і туристів» на «розвиток туризму, який допоможе місцевій економіці». Тож, помітне місце серед функцій ПОТ належать прикладним

аспектам: туризм і рекреація, стале раціональне використання природних ресурсів, підтримка менеджменту територій.

Феномен рекреаційної діяльності визначається як система заходів, пов'язаних з використанням вільного часу для відновлення та розвитку фізичних, психічних і духовних сил людини, що відбуваються на спеціалізованих територіях. Рекреаційна діяльність на природоохоронних територіях представляє собою систему дій, лімітованих природоохоронними і нормативно-правовими обмеженнями з використання ресурсного рекреаційного потенціалу природоохоронних територій для досягнення визначеного рекреаційного ефекту. Отже, рекреаційна діяльність здійснюється в умовах переважання природоохоронної складової в системі природокористування. Розвиток рекреації і туризму на ПОТ базується на ряді ключових принципів. Так, стосовно національних парків Дроздов А.В. виділив наступні принципи, які на нашу думку, розповсюджуються також на території інших природоохоронних об'єктів (природні парки, заказники, пам'ятки природи, тощо):

- Дотримання основ заповідної справи;
- Вибірковість (обґрунтованість вибору рекреації і туризму в якості функції конкретного національного парку; регулювання потоків туристів);
- Увага на регіональні пам'ятки з врахуванням буферних зон і суміжних територій;
- Спеціалізація і кооперація (тісний взаємозв'язок з науковими і еколого-просвітницькими структурами, спеціалізованими туроператорами і турагенствами);
- Вторинність економічної функції відносно до екологічної і соціальної функцій;
- Рентабельність (беззбитковість функціонування) об'єкту [2].

До числа найбільш характерних видів туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях можна віднести: спортивний туризм (в т.ч. пішохідний туризм, велосипедний,

водноспортивний, спелеотуризм за умов обладнаних і контрольованих маршрутів; мисливський і риболовний туризм, за умов визначених строків, способів, квот, меж зон дозволеного мисливства і рибальства; зелений сільський туризм; пізнавально-природний (екскурсійний) туризм; лікувальна і реабілітаційна діяльність; промислова рекреація (збір ягід, грибів, горіхів, лікарський рослин, тощо); етнографічний туризм; подієвий і фестивальний туризм).

У роботах багатьох науковців, суспільних діячів, міжнародних організацій декларується, що пріоритетним напрямом туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях є екологічний туризм. Екотуризм вперше виник на природоохоронних територіях, за різними оцінками, в 80-90-х роках минулого століття. Поступово даний вид рекреаційної діяльності став однією із форм послуг, що має ринок. Нині екотуризм є масштабним і таким, який активно розвивається напрямом туристичної індустрії.

За визначення Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), екотуризм включає всі види природного туризму, при яких основною мотивацією туристів є спостереження і долучення до природи. Всесвітній Фонд дикої природи зазначає, що екотуризм – це природний туризм, який сприяє охороні природи. Екологічний туризм, за визначенням Міжнародного екологічного співтовариства, - цілеспрямовані подорожі на природні території з метою більш глибокого розуміння місцевої культури і природного середовища, які не порушують цілісність екосистем, роблять охорону природи вигідною для місцевих жителів. Міжнародний Союз охорони природи дає визначення екологічного туризму, як подорожі з відповідальністю перед навколишнім середовищем відносно непорушених природних територій з метою вивчення природних і культурних пам'яток, які сприяють охороні природи, здійснюють «м'який» вплив на довкілля, забезпечують активну соціально-економічну участь місцевих жителів і отримання ними переваг

від даної діяльності [5].

Бейдик О.О. визначає екотуризм як частина рекреаційної діяльності, при якій негативний вплив на природне середовище і його компоненти мінімальне. Екологічний туризм передбачає гармонійне єднання людини, засобів рекреації, природного середовища і рекреаційної інфраструктури [1]. Любіцева О.О. підкреслює, що екологічний туризм оснований на максимізації використання природно-рекреаційних благ і ресурсів і направлений на еколого-просвітницьку рекреаційну діяльність [7]. Дроздовим А.В. проаналізовані підходи до поняття «екотуризм» в різних країнах, відмічений вплив ідей «зеленого руху» і екологічного світогляду на визначення нових напрямків, які формуються за останні десятиліття.

Таким чином, критеріями відповідності туризму поняття «екологічний» є: спрямованість до природи, спираючись на раціональне використання природних ресурсів; екологічна сталість, що обґрунтовується відсутністю, або мінімізацією збитків довкіллю та оптимізації природних комплексів; направленість на екологічну освітньо-просвітницьку діяльність; збереження і толерантність до місцевого соціокультурного середовища; економічна ефективність, що забезпечує сталий розвиток територій.

Для України екологічний туризм відносно нове явище і тривалий час навіть не було чіткого розуміння чим відрізняється даний вид туризму від інших видів [6]. Основними об'єктами екологічного туризму країни є унікальні природні комплекси: національні і природні парки, державні природні заказники, пам'ятки природи, дендрологічні парки і ботанічні сади, лікувально-оздоровчі місцевості і курорти, заповідники (за визначеними обмеженнями).

За даними Державної служби статистики України у 2014 році об'єкти природно-заповідного фонду з туристичною метою відвідали 3790000 осіб. За інформацією [8], більшість туристичних маршрутів в Україні містять у своєму складі той чи інший об'єкт ПЗФ: це і найвища гора України Говерла, долина Нарцисів, озеро

«Синевир» в Карпатському регіоні, Дністровський каньйон, Бакотська затока, печери Оптимістична, Атлантида на Поділлі, Овруцький кряж, Шацькі озера та чисельні річки і болота на Поліссі, Святі гори, Кам'яні могили, Асканія-Нова, Бузький Гард та дельта Дунаю у степовій частині України.

Серед територій та об'єктів ПЗФ найбільшого розвитку рекреаційна та туристична діяльність набула в біосферних заповідниках, національних природних і регіональних ландшафтних парках. Згідно Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2014 році основними видами туристично-рекреаційних послуг, які надавали національні природні та регіональні ландшафтні парки, були: екскурсії екологічними стежками та туристичними маршрутами, відвідування музеїв та еколого-інформаційних центрів, любительська та спортивна рибалка, спуск річкою на плотах, човнах, прогулянки на велосипедах, конях, спостереження за птахами, звірами тощо [8].

Формування та розвиток структури екологічного туризму стримується рядом чинників, основними серед яких є: недостатньо розвинене інфраструктурне забезпечення в умовах розміщення природоохоронних територій; несформована транспортна логістика, віддаленість від значних центрів розселення; різноманітність, атрактивність екосистем і ландшафтів, а також чутливість екосистем до антропогенного впливу; відомість і популярність маршрутів, відсутність належного інформаційного забезпечення. Не менш важливою проблемою на сучасному етапі розвитку екологічного туризму, постає питання правового нігілізму, наслідком якого є знищення цінних порід дерев, порушення всіх екологічних норм і правил на шляху просування продукту екотуризму.

Аналіз сучасних тенденцій, вказує на значні перспективи для зростання екологічного туризму. Зокрема, не повністю використовується потенціал для розвитку агротуризму, сільського туризму,

спеціалізованого туризму, молодіжного туризму, туризму для людей пенсійного віку. В розвинених країнах дані види туризму разом з екологічним туризмом формують значну частку ВВП. Але враховуючи значний рекреаційний потенціал, багату природну і культурну спадщину, регіональну і видову

різноманітність, традиції природоохоронної діяльності, широку мережу природоохоронних територій слід передбачати, що наша країна може стати однією із привабливих країн, які реалізують стратегію розвитку екологічного туризму.

Література.

1. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії / О.О. Бейдик. - К. : «Палітра», 1997. - 130 с.
2. Дроздов А.В. Как развивать туризм в национальных парках России. Рекомендации по выявлению, оценке и продвижению на рынок туристских ресурсов и туристского продукта национальных парков: [монография] / А.В. Дроздов. - М. : Экоцентр «Заповедники», 2000. - 61 с.
3. Заповідна справа в Україні: абсолютна заповідність чи європейська модель гармонії людини і природи? Збірник вибраних матеріалів / За ред. М.П. Стеценка, Ф.Д. Гамора. - Львів : «Тиса», 2017. - 238 с.
4. Зінченко Т.Є. Земельно-ресурсний потенціал рекреаційних територій: [монографія] / Т.Є. Зінченко, Р.Б. Таратуга, Р.М. Ступень. - Луцьк : Надстиря, 2016. - 216 с.
5. Зорин И.В. Энциклопедия туризма: [справочник] / И.В. Зорин, В.А. Квартальнов. - М. : Финансы и статистика, 2000. - 368 с.
6. Крюкова І.О. Стратегічні імперативи розвитку зеленого туризму в Південному регіоні України / І.О. Крюкова // Економічний форум. - 2015. - № 1. - С. 69-75.
7. Любіцева О.О. Туристичні ресурси України: [навчальний посібник] / О.О. Любіцева, Є.В. Панкова, В.І. Стафійчук. - Київ : Альтерпрес, 2007. - 369 с.
8. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища у 2014 році. - Міністерство екології та природних ресурсів України. - Київ, 2016. - 415 с.
9. Реймерс Н.Ф. Особо охраняемые природные территории / Н.Ф. Реймерс, Ф.Р. Штильмарк. - М. : Мысль, 1978. - 295 с.
10. Deguignet M. United Nations List of Protected Areas / M. Deguignet, D. Juffe-Bignoli, J. Harrison, B. MacSharry, N. Burgess, N. Kingston. - UNEP-WCMC : Cambridge, 2014. - UK. 34 p.
11. Skudlarski J. Innovations features in tourism / J. Skudlarski, S.O. Zaika O.V. Gridin // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка: Економічні науки. - 2017. - Вип. 182. - С. 13-23.

References.

1. Beydyk O.O. (1997). *Slovyk-dovidnyk z heohrafiyi turizmu, rekreatsiynoyi ta rekreatsiynoyi heohrafiyi* [Reference Dictionary-book from geography of tourism, rekreatsiynoyi and recreational geography]. Kyiv : «Palitra», p. 130 [in Ukrainian].
2. Drozdov A.V. (2000). *Kak razvivat turizm v natsionalnykh parkakh Rossii. Rekomendatsii po vyiavleniyu, otsenke i prodvizheniyu na ryinok turistskikh resursov i turistskogo produkta natsionalnykh parkov* [How to develop tourism in the national parks of Russia. To recommendation on an exposure, estimation and advancement to the market of tourist resources and tourist product of national parks]. Moscow: Ekotsentr «Zapovedniki», p. 61 [in Russian].
3. Stetsenko M.P., & Hamora F.D. (2017). *Zapovidna sprava v Ukrayini: absolyutna zapovidnist' chy yevropeys'ka model' harmoniyi lyudyny i pryrody?* [Protected business in Ukraine: absolute protected or European model of harmony of man and nature?]. Lviv : «Tysa», p. 238 [in Ukrainian].
4. Zinchenko T.Ye., Taratula R.B., & Stupen R.M. (2016). *Zemel'no-resursnyy potentsial rekreatsiynykh terytoriy* [Earth-resource potential of recreational territories]. Lutsk : Nadstyrya, p. 216 [in Ukrainian].
5. Zorin I.V., & Kvartalnov V.A. (2000). *Entsiklopediya turizma* [Encyclopaedia of tourism]. Moscow : Finansyi i statistika, p. 368 [in Russian].

6. **Kryukova I.O.** (2015). Stratehichni imperatyvy rozvytku zelenoho turyzmu v Pivdennomu rehioni Ukrayiny [Strategic imperatives of development of green tourism are in the South region of Ukraine]. *Ekonomichnyy forum – Economic forum*, No 1, pp. 69-75. [in Ukrainian].
 7. **Lyubitseva O.O., Pankova Ye.V., & Stafiychuk V.I.** (2007). *Turystychni resursy Ukrayiny: navchal'nyy posibnyk* [Tourist resources of Ukraine]. Kyiv : Al'terpres, p. 369 [in Ukrainian].
 8. *Natsional'na dopovid' pro stan navkolyshn'oho pryrodnoho seredovyshcha u 2014 rotsi* [National lecture is about the state of natural environment in 2014]. (2016). Ministerstvo ekolohiyi ta pryrodnykh resursiv Ukrayiny. Kyiv, p. 415 [in Ukrainian].
 9. **Reymers N.F., & Shtilmark F.R.** (1978). *Osobo ohranyaemye prirodnyie territorii* [Especially guarded natural territories]. Moscow: Myisl, p. 295 [in Russian].
 10. **Deguignet M., Juffe-Bignoli D., Harrison J., MacSharry B., Burgess N., & Kingston N.**, (2014). United Nations List of Protected Areas. UNEP-WCMC: Cambridge, UK. P. 34 [in English].
 11. **Skudlarski J., Zaika S.O., & Gridin O.V.** (2017). Innovations features in tourism. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu silskoho hospodarstva imeni Petra Vasylenka: Ekonomichni nauky – Bulletin of Kharkov national technical University of agriculture named Peter Vasilenko: Economics*, Issue 182, pp. 13-23 [in English].
-

Аннотация.

Калина Т.Е., Константинова Е.В., Арзуманян Т.Ю. Развитие туристическо-рекреационной деятельности на природоохранных территориях.

В статье исследована проблематика использования природоохранных территорий и аспекты развития на них туристическо-рекреационной деятельности. Проанализировано понятие и категории природоохранных территорий согласно международной классификации и основных выполняемых ими функций. Определено место природоохранных территорий в системе рекреационного природопользования и направления реализации рекреационной функции. Обосновано, что приоритетным направлением осуществления туристическо-рекреационной деятельности на природоохранных территориях является экологический туризм. Дан анализ существующих трактовок и определений экологического туризма. Проведенная оценка современного состояния функционирования экологического туризма на Украине и перспективные пути его развития.

Ключевые слова: рекреационное природопользование, природоохранные территории, туристическо-рекреационная деятельность, экологический туризм.

Abstract.

Kalyna T.Ye., Konstantinova Ye.V., Arzumanyan T.Yu. Development of tourist-recreational activity on nature protection territories.

The main problems of the use of nature protection territories and aspects of development on them to tourist-recreational activity are investigated in this article. A concept and categories of nature protection territories in obedience to international classification and basic executable by them function have been analyzed. The location of nature protection territories in the system of recreational nature is the use and direction of realization of recreational function is determined. It's justified that priority direction of realization of tourist-recreational activity on nature protection territories is ecological tourism. The analysis of existent interpretations and determinations of ecological tourism has been carried out. The assessment of the current state of the functioning of ecological tourism in Ukraine and the perspective ways of its development are made.

Key words: recreational nature is the use, nature protection territories, tourist-recreational activity, ecological tourism.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2017 р.

Бібліографічний опис статті:

Калина Т.Є., Константинова О.В., Арзуманян Т.Ю. Розвиток туристично-рекреаційної діяльності на природоохоронних територіях / Т.Є. Калина, О.В. Константинова, Т.Ю. Арзуманян // Актуальні проблеми інноваційної економіки. – 2017. – № 3. – С. 39-45.

Kalyna T.Ye., Konstantinova Ye.V., & Arzumanyan T.Yu. (2017). Development of tourist-recreational activity on nature protection territories. *Actual problems of innovative economy*, No 3, pp. 39-45.

